

SÓS VILMOS:
A szabadság egyenlősége

Tocqueville óta szokás a szabadságot és az egyenlőséget egymással szembeállítani. John Stuart Mill esszéje a szabadságról alig húsz évvel későbbi Tocqueville könyvéénél. A két máig nagyhatású szerzőt nem a szabadság és az egyenlőség metafizikai problémája érdekli, hanem a polgári, a társadalmi szabadság, azaz – Mill kifejezésével élve – az, hogy "milyen természetű az a hatalom, amelyet a társadalom jogosan gyakorolhat az egyén fölött, s hol vannak e hatalom korlátai". Mill válasza meglehetősen egyszerű. Egy civilizált közösségben csak akkor lehet erőszakot alkalmazni a közösség bármely tagjával szemben, ha ezzel mások sérelmét akadályozzák meg. "Az egyén csak annyiért felelős a társadalomnak, amennyi viselkedéséből másokat érint."

Amikor ezek az írások születtek, már 50 éve érvényben volt a francia és az amerikai forradalom eredményeként elfogadott két alkotmány. Praeambulumában mindkét alkotmány abból a morális, vagy ha úgy tetszik, természetjogi alapelvből indult ki, hogy minden ember szabadnak és egyenlőnek született, illetve szabadnak és egyenlőnek teremtett. A két megfogalmazás különböző. Az egyik vitathatatlan – bár nem bizonyított, és valószínűleg nem is bizonyítható – ténynek tekinti, hogy az egyének születésüktől fogva szabadok és egyenlők. A másik kétségbevonhatatlan társadalmi normaként fogja fel az egyén szabadságát és egyenlőségét.

A szabadság és egyenlőség hangsúlyozása az alkotmányokban nem lett volna olyan fontos, ha nem érte volna őket sérelem. Szembeállításuk azonban korábban egyáltalán nem volt magától értetődő. Az antik görög városállamokban eleinte nem demokrácia, hanem iszonómia (uralomnélküliség) volt. Az iszonómia azonban nem a körülmények és feltételek egyenlőségét, hanem az egyenrangúak testületét alkotók egyenlőségét jelentette. Ez a szabad polgár és nem a magánszemély egyenlősége volt. A politikai szférában való egyenlőség volt ez, amelyet nem a természetből eredeztettek. A velünk született egyenlőség eszméje a modern

kor előtt teljesen ismeretlen volt.

A modern társadalmak jórészt forradalomban születtek, és választaniok kellett a politikai és a gazdasági egyenlőség, azaz az állampolgár és a magánszemély egyenlősége között. A magánszemély egyenlősége döntően gazdasági. Ez a szegénység kérdése. A modern korban kezdtek először kételkedni az emberek abban, hogy a szegénység az emberi lét szükségszerű velejárója. Hannah Arendtnek igaza van abban, hogy Amerika – Európától eltérően – a szegénység nélküli társadalom szimbólumává vált, mégpedig mielőtt a szegénység felszámolásának technika feltételei általánosan adva lettek volna. Amikor a szegénység megszüntetésének technikai feltételei megteremtődtek, pontosabban, amikor erre az emberek rájöttek, a szegénység forradalmi szerepet kezdett játszani.

A szegénység megszüntetését szükségszerű történelmi fordulatnak gondolták, és ez a kielégítetlen szükségletekkel együtt megteremtette a forradalmi terrort is. A forradalom kezdeti céljának – a zsarnokság alóli felszabadításnak és a szabadság megteremtésének – a helyére a nép boldogságának eszméje került. Az emberi jogok a francia forradalomban átalakulnak a sans-culotte-ok jogává.

Marx azt gondolta, hogy a szegénység elleni lázadás egyben a szabadságért is folyik. A marxizmust ez a fajta forradalmi tartalma, és nem tudományos volta tette oly hatékonyá és hosszú életűvé.

A francia forradalomban előnyben részesíteték a közszabadságot a polgári jogokkal, a közboldogságot a magánjóléttel szemben. Amerikában előbb szabadultak meg a nyomortól, semmint a szabadságot megalapozták volna, s így lehetővé vált a forradalom igazi céljának, a szabadságnak a kivívása. A felszabadulás nem azonos a szabadsággal. A lázadás és a felszabadulás természetlen, ha nem követi az újonnan elnyert szabadság alkotmányba foglalása, azaz törvényes biztosítékának megteremtése. Az új, forradalom révén nyert alkotmány azonban formailag és tartalmilag kevésbé volt forradalmi vagy teljesen újszerű. Az alkotmány ugyanis csak azt

szavatolja, hogy a kormányzást törvények korlátozzák, és alkotmányos biztosítékokat nyújt a polgári szabadságjogoknak. Ez éppen, hogy nem forradalmi aktus, jöllehet forradalmi vívmány. Ezek a szabadságjogok negatív oltalmak a kormánnyal szemben, de nem támasztanak igényt a kormányzásban való részvételre. Ugyanis az a kérdés másik oldala, hogy alkotmányosság nem képzelhető el – legalábbis sehol sem található – hatékony, bár a jogrend által kontrollált központi kormányzat nélkül.

Lehet, hogy az emberek egyenlőknek és szabadnak teremtettek, de valójában nem egyenlően szabadok és még kevésbé egyenlők. Egy tekintetben azonban szabadságuk és egyenlőségük feltételezi egymást. A modern társadalmakra jellemző jogrend alanyaiként az állammal, a hatalommal szemben, szabadságjogaik védelmében a törvény előtt egyenlők. Ezért van igaza Gustav Radbruchnak (a Gesetzliches Unrecht und Übergesetzliches Recht-ben), amikor azt írja, hogy "A demokrácia minden bizonnyal áldásos érték, a jogállam viszont mindennapos kenyerünk, víz, amelyet iszunk, levegő, melyet belélegzünk, és a demokráciának talán az a legnagyobb érdeme, hogy egyedül alkalmas egy igazi jogállam fenntartására".

A jog természetesen bizonyos vonatkozásban a társadalmi és politikai célok megvalósításának egyik – államilag legfontosabb – eszköze, azaz a kérdések kezelésének egy sajátos technikája. Olyan technika, amely abból indul ki, hogy a jogrendben az erőszak alkalmazása deliktumként tiltott, a jogilag autentikus szerv szankciójaként viszont megengedett. Történetileg e technika kialakulásának egyik forrása az, hogy az összes jogterületek közül valószínűleg a büntetőjog alakult ki a legkorábban. S az sem véletlen, hogy előbb központosult a jog alkalmazásának a szervezete, mint a jogalkotásé. Például azokban az országokban, ahol a precedensjog, vagy később a common law dominál, már régóta bíróságok végezték a jogalkalmazást, amikor az általános jogi normákat, a törvényeket még a jogrendnek nem alávetett egyes személyek hozták.

A jog ennek ellenére nem csupán és nem is elsősorban technika. Állam

nélkül nincs jogrend, de az állam önmagában még nem jogrend. Ma már minden állam igényli, hogy jogrendnek ismerjék el, mert az államhatalom legitimitásának egyik fontos követelménye, hogy jogrend legyen. A jogrend ugyan főként kényszertechnikával működő szervezet, de a társadalmi rendet, melynek jogrendje, csak akkor legitimálja – legalábbis, ha e fogalmat a Max Weberi értelemben használjuk –, ha maga is legitim, azaz érvényességéhez nem elegendő, hogy normáit követik, hanem az is szükségeltetik, hogy követendőnek tartsák.

A jogrend legitimitása legalább minimális mértékű igazságosságot is feltételez. "Mi egyéb lenne az állam igazságosság nélkül, mint egy gigantikus méretű rablóbanda? (Augustinus). "Lex iniusta non est lex." Az igazságosságnak még a minimuma is bizonyos arányosságot, egyenlőséget, de legalábbis nem túl nagy egyenlőtlenséget feltételez a jogalanyok között. A jogrendszernek, mely az államhatalom legfontosabb eszköze, és a polgárok szabadságának is legjelelentősebb biztosítója, vannak értékmozzanatai: a jogbiztonság, a hatékonyság vagy célszerűség és az igazságosság. E három alapvető jogelv éppen a szabadság és az egyenlőség összekapcsolását feltételezi. A jog által garantált állampolgári szabadság megköveteli az egyenlők egyenlő elbírálását. A jogbiztonság valóban a jogrend alapvető célja, de nemigen nevezhető jogrendnek az a társadalmi berendezkedés, ahol nem törekszenek az igazságosságra, ahol a törvény előtti egyenlőséget figyelmen kívül hagyják. A jogbiztonság és az igazságosság gyakran kerülnek egymással konfliktusba, de ez a konfliktus csökkenthető, ha az igazságosságot mint morális elvet jogi kategóriaként is definiálják. Ez pedig nem más, mint a törvény előtti egyenlőség elve.

A törvény előtti egyenlőséget természetesen lehet indokolni az egyes alkotmányok már idézett tételével, mely szerint minden ember szabadnak és egyenlőnek született, de ez azzal a veszéllyel jár, hogy az emberek között meglévő különbségek kimutatása esetleg indokul szolgálhat törvény előtti megkülönböztetésükhöz. Kelsennek igaza van abban, hogy jogi szempontból

nem fontos, hogy milyenek születtek az emberek, hanem csak az a fontos, hogy miként kell kezelnie őket a törvénynek, függetlenül attól, hogy valójában milyenek születtek, s hogy valójában milyen nagy különbségek állnak fenn közöttük. Ez vissza utal Rousseau azon gondolatára, hogy "... az alapszerződés nemhogy megsemmisítené a természetes egyenlőséget, inkább valamilyen morális és törvény szerinti egyenlőséget állít annak a fizikai egyenlőtlenségnek a helyébe, amelyet a természet teremthet az emberek között, s ha az emberek különbözhetnek is testi vagy szellemi erő dolgában, a közmegegyezés és a jog valamennyiüket egyenlővé teszi".

A törvény előtti egyenlőség eszméjét senki sem vitatja, mint ahogy azt sem, hogy nem lehet igazságos az a jogrend, melyben a törvény előtti egyenlőség elve nem érvényesül. Kérdés viszont, hogy igazságos-e az a jogrend, ahol érvényesül. Ha valamire azt mondjuk, hogy igazságos vagy igazságtalan, akkor ez önmagában nem jelenti azt, hogy a szóbanforgó dolog jó, vagy rossz. Például az általános iskolakötelezettséget előíró törvényről mondhatjuk, hogy jó vagy rossz, de aligha mondhatjuk azt, hogy igazságos vagy igazságtalan. Egy vagyoadóról szóló törvényről viszont mondhatjuk, hogy igazságos vagy igazságtalan, és azt is, hogy jó vagy rossz. Tehát mondhatjuk, azt, hogy jó, mert igazságos, vagy azt, hogy rossz, mert igazságtalan, de fordítva már nem: igazságos, mert jó, illetve igazságtalan, mert rossz. Jogilag eldönthető kérdésekben az igazságos illetve igazságtalan terminusokat – analógiával élve – úgy használjuk, mint fair illetve nem fair eljárást. Két esetben használatos a jogban az ilyen értelemben vett fogalomhasználat: 1. ha nem egyetlen személyről, hanem osztályukról beszélünk, s köztük terheket illetve juttatásokat osztunk el, és 2. ha olyasféle sérelemről van szó, amelyért valamilyen kompenzáció vagy jogorvoslat jár. Mindkettőnek a esete, amikor egy konkrét bírósági eljárásra alkalmazzuk a fogalmat. Mindkét esetben kiindulásul az szolgál, hogy valamely csoporthoz tartozó egyének adott vonatkozásban egymáshoz való releváns viszonyukat illetően relatíve egyenlő vagy egyenlőtlen helyzetben vannak. Az igazságosság

azt jelenti, hogy a meglévő relatív egyensúlyt és arányosságot fenn kell tartani, illetve – ha szükséges – helyre kell állítani. Például egy olyan törvény, amely bizonyos társadalmi etnikai csoportot eltilt egyes közintézmények használatától, azért igazságtalan, mert releváns vonatkozásban hasonló személyek között diszkriminál. Az igazságossági elv jogi értelme viszont éppen az, hogy hasonló helyzetben lévő személyeket hasonlóan, különböző helyzetben lévőket pedig különbözőképpen – de a megkülönböztetett csoporton belül mégis hasonlóan – kezel. A relevancia, a hasonló (illetve különböző) helyzet megítélése természetesen nem problémamentes.

Gyakori az ellentmondás a relevancia és az általános elv között olyankor, amikor nem a törvény igazságossága, hanem a törvény alkalmazása okoz problémát. Ennek kiküszöbölésére vannak a jogban a törvények mellett eljárási sztenderdek, olyanok, mint, hogy az eljárás előítélet- és érdektelen legyen, a bíróság ne legyen részrehajló stb. A jogalkalmazást akkor tekintik igazságosnak, ha az ilyen sztenderdek elfogadása után azokat a törvényekhez igazodva betartják.

Néha az általános politikai és erkölcsi felfogásokban található nagy különbségek is kibékíthetetlen ellentétet okoznak annak megítélésében, hogy mi is jellemzi az emberi lényt, azaz esetünkben abban, hogy mit is kell számításba venni, hogy mit kell relevánsnak tekinteni valamely törvényről alkotott megítélésünkben. Bármilyen nagyok is ezek a nézeteltérések, számos pontban növekszik az egyetértés. A legtöbb civilizált országban nagyfokú egyetértés van abban, hogy akár a büntetőjog, akár a polgári jog igazságtalan, ha például a terhek és javak elosztásánál figyelembe vesz olyan jegyeket, mint a bőrszín, vallás, ideológiai és politikai meggyőződés stb. Ennek az az oka, hogy a jog a megítélése alá tartozó kérdések vonatkozásában alapvető hasonlóságot tételez fel az emberek között. De természetesen e feltételezés mellett is erősen függ a társadalom, a nemzet vagy az ország politikai és morális meggyőződésétől, hogy milyen kritériumok alapján állapítják meg, mi

a releváns különbség és hasonlóság. Az értékelés változik és módosul a lényeges társadalmi, politikai és erkölcsi változásokkal. Ilyen módosulás volt a francia forradalom után annak kimondása, hogy a törvény előtti egyenlőség szempontjából valamennyi állampolgár egységes testet alkot. Ugyanilyen jellegű változás volt az is, hogy a XIX. század közepétől kezdve fokozatosan törekedtek arra, hogy a jogban minimalizálják a nemzeti, etnikai és vallási különbségeket, és maximalizálják a polgári és különösképpen a szabadságjogokat a jogközösséghez tartozó valamennyi személyre vonatkozóan.

A jogi igazságosság nagyon tökéletlen, de procedurális garanciákkal körülbástyázott, s ezért számomkérhető szabályokban jelenik meg. A tisztán filozófiailag és morálisan racionális modellek viszont – például Rawls fair play modellje – egyszer s mindenkorra adott hégagnélküli szabályozásra törekednek. Ha ilyen modell lehetséges volna, akkor egybeesne az erkölcsi és jogi igazságosság fogalma, s így konfliktusokra sem vezetne. A jogrend nem indul ki, és nem is indulhat ki abból, hogy az emberek egyenlőnek születtek, és nem is törekedhet arra, hogy minden lényeges vonatkozásban egyenlővé tegye őket. Az emberek törvény előtti egyenlősége azért mondható ki, mert egyenlőtlenségük nem tekinthető relevánsnak a jog hatáskörébe tartozó kérdések vonatkozásában. Természetesen ebből adódóan ki kell mondani egy sokkal erősebb állítást is: a jog nem illetékes azon kérdések eldöntésében, amelyekben az emberek közti különbségek relevánsnak számítanak.

A jogi egyenlőség és másfajta egyenlőségek konfliktusban állhatnak egymással. Ha azonban az államnak és jogrendjének egyszer már kényszert kell alkalmaznia, akkor a jogközösség minden tagját egyformán kell kezelnie. Ellenkező esetben egyre további kényszerre lenne szükség a végtelenségig. Elég akár csak a vallási, etnikai vagy osztálymegkülönböztetésre alapozott jogrendekekre utalni. Ezt a kényszerhalmazódást semmiféle, mégoly kívánatos cél sem igazolhatja.

Kétségkívül van ebben az érvelésben valami, ami a körben forgás, a hibás

kör látszatát kelti. Tudniillik az, hogy a jogi igazságosság nem más, mint a jog kompetenciájába tartozó kérdések eldöntésének igazságos volta. Ez abból adódik, hogy a jog nem általában szabályozza a jogközösséghez tartozó egyének valamennyi tevékenységét, hiszen az életbeli magatartások megítélésének zömét döntően nem a jog szabályozza. Az állampolgárok mindennapi életvitelükre vonatkozó döntéseit csak ritkán szabályozzák jogi normák. Jogi normák szabályozzák viszont az államhatalmi szervek tevékenységét és döntéseit, márpedig ezek a döntések meghatározóan befolyásolják azt a társadalmi környezetet, ahol a polgárok mindennapi cselekedetei és döntései megvalósulnak. A jogrendtől ugyan nem kérhető számon annak a társadalomnak az általában való igazságossága, amelynek a jogrendje, de számonkérhető tőle a társadalmi rend jogrendjének az igazságossága, azaz a társadalom békés fennmaradását és működését biztosító jogrend elveinek és eljárásainak következetes betartása és betartatása. A jogrend nem alkalmas egy igazságos társadalom – bármi legyen is az – megteremtésére, és ezt nem is a jogrendtől szokás számon kérni. A jogrend kirívó igazságtalanságai viszont gyakran elvezethetnek az egész társadalmi rend kritikájához.

A mai jogállamok többsége demokratikus szerkezetű, azaz a döntések az aktuális többség döntései. A többség azonban csak arról ítél, hogy meghatározott időre ki gyakorolja a döntési hatalmat. A többségi döntés módszere nem azonos a többségi uralommal. A többségi döntés válhat többségi uralommá, de ehhez az kell, hogy a döntés után a többség nekilásson az ellenzéki kisebbség politikai felszámolásához. Bárki gyakorolja is a döntési jogot, a hatalomnak elvi korlátai vannak. Jó az, ha növekszik a kérdéseket eldöntők száma, és jó az, ha minél több kérdést demokratikus módszerekkel döntenek el. A hatalom elvi korlátja viszont azt jelenti, hogy a modern demokratikus jogállamban a többség sem tehet meg akármit. Vannak olyan dolgok, amelyek felett nincs legitim hatalom, legális hatalom sem. Bizonyos dolgokat senki, a többség sem tehet meg. A többségi hatalom ugyanis a

kisebbségtől is ered, korlátja az, amit még a kisebbség is hajlandó békésen elfogadni.

Az egyéni szabadságjogoknak menteseknek kell maradniuk mindenfajta állami beavatkozástól, hiszen a többség is csak akkor lehet hatékony, ha legalább néhány alapkérdésben véleménye független marad a hatalom véleményétől. Valaha minden vélemény kisebbségi volt, hiszen az új eszmék, elgondolások mindig kevesektől erednek. A mai és a mindenkori többség aligha tudja akár a nevét is azoknak, akiknek egykoron kisebbségi véleménye ma már szerves része a közgondolkodásnak és a többségi véleménynek.

A kiinduló jogelvek nem pusztán elméleti megfontolások, hanem történelmi képződmények is. Történelmi determinánsok vezettek annak kimondásához, hogy a jogrend akkor legitim, ha minden emberi lény számára bizonyos alapvédelmet és szabadságjogokat biztosít. Ez a védelem főleg az alkotmányban és az emberi jogokban van jogi formában lefektetve. Mindkétfajta jogi dokumentum közös forrásból táplálkozik: eszmeileg abból, hogy a modern társadalomban az egyénnek jogi garanciákra is szüksége van élettevékenységének és szabadságának védelméhez, történetileg pedig a társadalmi szerződéselméletek ideológiájából.

A francia forradalomban kinyilvánított emberi jogok abból indultak ki, hogy minden ember születésétől fogva birtokosává válik bizonyos jogoknak. Az angol Burke egy követője viszont így fogalmaz: "Légy angol, ír vagy svéd, jogod van az angolok minden jogára és ezen alkotmány szabadságára". Ez a természetjogi és pozitív jogi felfogás különbségére utal: milyen eszközökkel érhető el inkább a szabadság. Az emberi jogok érvényesítésével mindig is az volt a baj, hogy kisebbek és kevésbé érvényesíthetők voltak az alkotmányban rögzített állampolgári jogoknál. Csakis végső, szinte ideológiai érvként lehetett hozzájuk fordulni azok esetében, akik állampolgárokként már amúgyis megfosztottak jogaiktól.

Más a helyzet a valóban eljárásjogi garanciákkal is bíró alkotmányos állampolgári jogokkal. Az alkotmányos szabadságjogok másik garanciája az,

hogy kapcsolódnak az adott országban tovább élő történelmi tradíciókhoz, melyek erősítik védelmüket. Napóleon a korábbinál sokkal jobb, ésszerűbb és szabadabb alkotmányt adott a spanyoloknak, de ők mint idegen testet kivetették magukból. A második világháború után Németország olyan új demokratikus alkotmányt alkotott, mely ugyan külső nyomásra született, de megalkotóinak gondos, a nemzeti hagyományokat formailag figyelembe vevő megfogalmazása lehetővé tette az alkotmány megszilárdulását.

Az alkotmány egy nép erkölcsi, politikai meggyőződésének és részben hagyományainak jogi formájú megjelenítése, mely hosszú távra megszabja a társadalmi berendezkedés jogi kezelhetőségét. Az alkotmány azonban mindenekelőtt az állampolgár szabadságának sajátos védelmét szolgálja az államhatalommal szemben, mégpedig nemcsak valamiféle negatív szabadság formájában, hanem abban is, hogy mindinkább élhessenek jogaikkal szabadságuk kiteljesítéséhez. Az alkotmányban megfogalmazott jogok felett senkinek sincs legitim hatalma. Szinte minden demokratikus alkotmány kimondja, hogy az alkotmányos jogok csak bővíthetők, garanciális eljárási szabályokkal fokozottabban védhetők (USA), vagy, hogy az alkotmányos alapjogok lényeges tartalma nem korlátozható (Németország). Ezért az alkotmányozás maga lényegesen különbözik a szokásos törvényhozástól.

A jog korlátozottan, a maga illetékességi körében védi és mozdítja elő a szabadságot, de ezen a körön belül éppen azért teheti ezt hatékonyan, mert az egyenlőség nem gyengíti, hanem erősíti a szabadságot, feltétele annak. A szabadság alapvető jogérték, mint ahogy a törvény előtti egyenlőség is az. A szabadságnak nincs más célja, mint önmaga. "Aki mást keres a szabadságban, mint szabadságot, szolgának való." (Tocqueville) A jogrend a szabad emberek egyenlősége. A jogrend az egyenlő jogalanyok szabadsága. A jogrend a szabadság egyenlőségének rendje.